

Babanzâde Ahmet Naim'in Milliyetçilik Eleştirisi: İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet Özelinde Bir İnceleme

Babanzade Ahmet Naim's Criticism of Nationalism: An Analysis in the Context of İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet

Tanju
TOKA

Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi,
Felsefe Bölümü, Erzurum-Türkiye
E-mail: tanju.toka@erzurum.edu.tr

Geliş Tarihi/Received: 29.2.2024
Kabul Tarihi/Accepted: 28.5.2024

Sorumlu Yazar/Corresponding Author:
Tanju TOKA
tanju.toka@erzurum.edu.tr

Atıf /Cite this article:

Toka, T. (2023). Babanzâde Ahmet Naim'in Milliyetçilik Eleştirisi: *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* Özelinde Bir İnceleme. *ETÜT Dergisi*, 8, 46-58.

Bu çalışma, 19-21 Ekim 2023 tarihleri düzenlenen "II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu: 100. Yılında Cumhuriyet" adlı bilimsel etkinlikte "Cumhuriyet Dönemi Ulusalcılık İdeolojisi ve Babanzâde Ahmed Naim'in "İslâm'da Dava-i Kavmiyyet" Eseri" başlığıyla gerçekleştirilen poster bildirinin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

This article checked by

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesini merkeze alarak Babanzâde Ahmet Naim'in milliyetçilik ideolojisine yönelik eleştirilerini tespit etmek ve bu makalenin Cumhuriyet dönemi Türkçe yayın dünyasında gördüğü ilgiyi ortaya koymaktır. Bu amacın gerçekleştirilmesi için ilk olarak kendilik bilinci temelinde milliyetçilik ideolojisinin kavramsal zemini tartışılacaktır; sonrasında, Babanzâde'nin milliyetçilik ideolojisine yönelik eleştirileri serimlenecektir. Son olarak, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde Türkçe yayın dünyasında gördüğü ilgi ve bu ilginin oluşmasını sağlayan nedenler tartışılacaktır. Böylece Cumhuriyet öncesi dönemde ortaya çıkan milliyetçilik tartışmalarının *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi özelinde incelenmesi, çalışmanın odağını ve sınırlarını oluşturmaktadır. Bu makale milliyetçilik eleştirilerini merkeze alan Babanzâde'nin diğer çalışmalarına kıyasla daha sistematik ve kapsamlı olması, İslâm'da milliyetçiliğin yasaklandığı iddiasını net bir şekilde savunması ve bunu dini argümanlarla desteklemesi nedeniyle seçilmiştir. Ayrıca bu çalışmayla geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'in erken dönemine geçiş sürecindeki milliyetçilik tartışmalarını, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi üzerinden inceleyerek, İslâmiyet ve milliyetçilik görüşleri arasındaki tartışmalara mütevazı bir katkı sunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kendilik bilinci, Milliyetçilik, İslâm, Türkçülük, Babanzâde Ahmet Naim

Abstract

The primary aim of this study is to identify Babanzade Ahmet Naim's criticisms of the ideology of nationalism, focusing on his article *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*, and to demonstrate the attention this article received in the Turkish publishing world during the Republican era. To achieve this aim, the conceptual framework of the ideology of nationalism will first be discussed based on self-consciousness. Subsequently, Babanzade's criticisms of the ideology of nationalism will be expounded upon. Finally, the interest in the Turkish publishing world during the Republican era and the reasons behind this interest will be examined. Thus, the examination of nationalism debates that emerged before the Republic, specifically through the lens of the article *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*, delineates the focus and boundaries of the study. This article is chosen due to its more systematic and comprehensive approach compared to Babanzade's other works focusing on nationalist critiques, their clear advocacy of the prohibition of nationalism in Islam, and their support of this stance with religious arguments. Additionally, this study aims to modestly contribute to the debates on nationalism during the transition from the late Ottoman period to the early Republic by examining them through the article *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* and to offer a humble contribution to the discussions between Islam and nationalistic perspectives.

Keywords: Self-awareness, Nationalism, Turkism, Islam, Babanzâde Ahmet Naim

Giriş

Çağdaş dönem Türk düşüncesinde *kimlik bilinci*, insan olmanın temel şartları arasında zikredilmektedir; çünkü birey ve toplumları birbirinden ayıran başat özellikler burada oluşmaktadır. Kimlik bilincinin oluşmasıyla birlikte ortaya çıkan *kendini bilmek* ise bireyi ve toplumu oluşturan değerlerin, kurumların ve geleneklerin tanınmasını gerekli kılmaktadır. Bu durum, *kendini bilmek*liğin aslında akıl/felsefe ve tarih alanlarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. *Kendini bilmek* ya da *kendilik bilinci* üç farklı aşamada gerçekleşmektedir; ilk aşaması a) köken ve varlık amacıyla ilintilidir. İkinci aşama ise b) toplumsal değer, kurum ve geleneklerin tanınması ölçüsünde oluşan toplumsal bilinçtir. c) Bireyin kendisini ve toplumunu tanıması üçüncü ve son aşamayı ortaya çıkarmaktadır, ki bu da insanlık hakkında genel bir çerçevenin kurulmasıdır (Bıçak, 2019: 17-19; Bıçak, Mart/2014: 19).

Bu anlatıya göre, bireyin *kendilik bilinci* yine bireyde başlayıp insanlığın ne olduğuna dair genel kanunun oluşmasında son bulmaktadır. Böylece *kendilik bilinci*, neredeyse insanı bütün boyutlarıyla kuşatan bir açıklama denemesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak *kendilik bilinci* yalnızca insanın varoluşunun kökenini, sürecini ve geleceğini temel alarak kurulmamaktadır, bunun yanı sıra toplum, inanç, iktisat ve siyasete ilişkin aidiyet duygusu temelinde de inşa edilmektedir. Böyle bir açıklama modelinde birey, kendisi ile ötekisi arasındaki farkları ortaya koyduğu gibi ait olduğu değerler sistemini yüceltme eğiliminde de bulunmaktadır (Bıçak, 2019: 14).

Kendilik bilinci temelinde ortaya çıkan bu tablo, siyaset düşüncesinde *milliyetçilik* şeklinde tanımlanmaktadır; bu da belli bir kimlik bilinci etrafında oluşturulan ideolojik yapılarıdır. Siyaset düşüncesi tarihinde ortaya çıkan bu ideolojik yapılar, XIX. yüzyıldan bu yana, yani Tanrı inayetine dayanan kutsal hanedanların egemenlik alanlarının yok edilmeye başlandığı dönemden itibaren yaygınlık kazanarak varlığını sürdürmeye devam etmektedir ve öyle görünüyor ki modernitenin bir parçası olarak uzun bir süre daha var olacaktır. Çünkü modernitenin yarattığı egemen devlet anlayışı, milliyetçi bir bilincin oluşması için gerekli şartları sağlamıştır ve sağlamaya devam etmektedir (Alakel, 2011: 4-6).

Yeni değer ve düşünce sistemlerinin toplumsal yapıya uygulanması devlet kurumu tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu çerçevede bireyler arasında milliyetçi bir bilincin ya da milliyet kimliğinin inşa edilmesi ise yine devleti oluşturan kurumların bu düşünce doğrultusunda yapılanmasıyla mümkün olmaktadır (Bıçak, 2005: 56). Başka bir anlatımla, milliyetçilik ideolojisinin uygulanması, devlet kurumlarında yapılan devrimlerle gerçekleşmektedir. Devletin milliyetçi bir bilinçle toplumu yeniden ihya çabası ya da yeni bir ulusal kimlik yaratma çabası, *ulus-devleti* yaratmaktadır. Bu doğrultuda bir siyasi teşkilatlanma biçimi olarak karşımıza çıkan ulus-devleti, milliyetçilik düşüncesinin sistemli bir şekilde devlet ve dolayısıyla topluma uygulanması şeklinde yorumlamak mümkündür.

Ulus-devlet anlayışı temelinde oluşan bu tablo göz önünde bulundurulduğunda Cumhuriyet'in ilk döneminde devletin başat etkinliğinin, milliyetçilik ideolojisinin uygulanması sürecinde ortaya çıktığı gözlemlenecektir.¹ Bu

¹ Cumhuriyet Türkiye'si, Osmanlı İmparatorluğu'nun bir mirasçısı olarak kurulmuştur; buradan yalnızca devleti oluşturan kurumsal yapıyı değil, aynı zamanda düşünce dünyasını da tevarüs etmiştir. Bu çerçevede Cumhuriyet'in ilk döneminde benimsenen milliyetçilik ideolojisi, Osmanlı'nın son döneminde yaşanan politik tecrübelerden ve tarihsel deneyimlerden ayrı düşünmek mümkün değildir; çünkü önceki dönemden önemli izler taşımaktadır (Tol Göktürk, 2008: 103-104). Dolayısıyla Cumhuriyet Türkiye'sinin erken döneminde görülen yeni bir *ulus anlayışını inşa etme süreci*, yalnızca siyasi bir tercih olmanın ötesinde, Osmanlı'nın son döneminde yaşanan tarihsel deneyimlerle ilintilidir ve bu böylece tarihsel bir bağlamı da içermektedir. Ancak Cumhuriyet'in ilk döneminden itibaren her ne kadar modern ulus-devlet anlayışına uygun bir Türk milliyetçiliği ideolojisi yerleştirme gayreti bulursa da Cumhuriyet'in egemenlik alanı olan Anadolu'nun etnik ve kültürel çeşitliliğinin iç içe geçmiş hâli, bu dönemde bir gerçeklik olarak kabul edilmekteydi. Daha sarıh bir ifadeyle, Cumhuriyet döneminde Anadolu'ya modern ulus-devlet anlayışına uygun bir Türk milliyetçiliği ideolojisi yerleştirme çabaları olmasa rağmen, bilhassa ilk dönemde Anadolu'nun etnik ve kültürel çeşitliliği göz ardı edilmemekteydi. Bu durum sınırlı da olsa Cumhuriyet'in ilerleyen dönemlerinde de var olmaya devam etti. Fakat bu husustaki en önemli ve belki de tek fark, bu çeşitliliğin Cumhuriyet'in çizdiği sınırlara uygun olarak sürdürülmesidir (Kara, 2018: 194). Ayrıca genç Cumhuriyet'in ulusal kimlik temelinde kurumsallaşması söz konusu iç dinamiklerin yanı sıra, dönemin genel siyaset düşüncesine hâkim olan milliyetçilik ideolojisinin de önemli bir etkisi olmuştur. Diğer bir anlatımla Cumhuriyet'in erken döneminde, Avrupa ülkelerinde siyaset sahnesini belirleyen ulus-devlet anlayışının, özellikle İtalya ve Almanya gibi ülkelerdeki etkisi, modern milliyetçilik ideolojisinin benimsenmesinde rol oynamıştır. Bununla birlikte iç dinamikler bağlamında, milliyetçilik ideolojisinin Cumhuriyet'in kurucu kadroları tarafından benimsenmesi ve yaşanan çöküşün ardından milliyetçiliğin yeni bir diriliş veya kurtuluş yolu olarak kabul edilmesi de vurgulanmalıdır. Buna göre, İmparatorluktan Cumhuriyete geçiş sırasında milliyetçilik ideolojisi, devlet kurumunun yeniden inşası için tek çare olarak görülmekteydi. Çünkü her ne kadar İmparatorluk sınırları kadar olmasa da yeni kurulan Cumhuriyet'in sınırlarında kalan Anadolu coğrafyası da tarih boyunca birçok etnik kimliği ve kültürü barındırmaktaydı. Osmanlı'nın bu noktadaki çeşitliliğinin yarattığı sorunlardan *ders çıkaran* Cumhuriyet'in kurucu kadroları, aynı durumun yeniden yaşanmaması için keskin bir şekilde "tekipleşme/ulusallaşma" yoluna gittiler. Böylece

etkinlik alanı en çok devletin öngördüğü ölçülerde toplumun ulusal kimliğini dil, kültür ve tarih alanlarında ortaklığa sahip olan homojen bir toplum oluşturulması fikrinde yoğunlaşmaktadır. Bu durumun, Cumhuriyet'i kuran kurucu kadrolarla ve toplumsal psikolojiyle ya da motivasyonu doğru orantılı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ilerleyen süreçte Cumhuriyet rejimine ve onun yarattığı milliyetçilik ideolojisine yapılan itirazlar, Anadolu nüfusunun çoğunluğundan ziyade, dinî gerekçelerden hareket eden bazı sınırlı gruplardan ya da merkezin dışında kalan etnik kimliklerden kaynaklanmaktadır (Alakel, 2011: 14).

Cumhuriyet döneminde yapılan yapısal reformlar, devletin yeni bir toplum yaratmaya yönelik ihtiyacını ya da inancını göstermektedir. Bunun teorik temellerini Ziya Gökalp'in düşüncesinde görmek mümkündür. Gökalp, dönemin siyaset düşüncesinin, imparatorluklarda gözlemlenen çok uluslu bir yapıyı değil, tek ulus temelinde oluşan bir yönetim biçimini gerekli gördüğünü belirtmektedir. Bunu "millet mefkuresi" olarak ifade eden Gökalp, devletin bu düşünce temelinde yönetilmemesi durumunda varlığını sürdürmesinin mümkün olmadığına işaret etmektedir (Gökalp, 1976: 3-4).

Cumhuriyet'in kurucu kadroları Gökalp'in "*millet mefkuresi*" şeklinde kavramsallaştırdığı ulusal kimlik temelinde yeni toplumun inşa edilmesi fikrini önemli ölçüde takip etmişlerdir. Ancak bu noktada aşılması gereken önemli bir husus vardı ki o da Osmanlı'dan gelen etkiyle birlikte İslâm'ın toplumu önemli ölçüde kuşattığı meselesidir. Nitekim bu durum, Babanzâde'nin milliyetçilik eleştirisi için en önemli hareket noktası olacaktır. İslâm'ın oluşturduğu ümmet bilincinin yerleşik olduğu bir yapıda, ulusal kimlik temelinde yeni bir toplumun yaratılması mümkün değildi; çünkü İslâm'ın ulus üstü bir yapıda bütün insanlar arasında ortaklığı sağlaması, genç Cumhuriyet'te ulusal kimliğin oluşmasına zarar veremekteydi. Başka bir ifadeyle, İslâmiyet'in ümmet anlayışı, milliyetçiliğin oluşturduğu *sınır* anlayışını aşmaktaydı. Bu nedenle Cumhuriyet'in ilk döneminden itibaren kozmopolit bir imparatorluktan modern bir ulus-devleti yaratmak için dinin kamusal alanın dışına çıkarılmasına gayret edildi. Ancak bunun tedrici olarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır; çünkü Cumhuriyet'in ilk yıllarında dinden ani ve keskin bir kopuş yaşanmamıştır. Buna karşın Cumhuriyet'in ilerleyen yıllarında Türklüğün çok net bir şekilde vurgulanmasıyla devlet ve toplumsal yapı artık dinî değil, İslâm öncesi Türk tarihi temelinde açıklanmaya başlandı (Alkan, 2004: 236). Bu durum, yeni inşa edilen ulus-devletin temel hareket noktasının dinî değil, ulusal düşünce olduğunu açıkça göstermektedir. Bu sistemde yer alsın bile dinin temel görevi, Türk kültürüne içkin olan bir unsur olarak toplumu oluşturan bireyler arasında ulusal bilinci sağlayabilmek olmalıdır (Alakel, 2011: 14). Nitekim kurucu kadro, Gökalp'in, "*muâsir bir İslâm Türklüğü*" nün (Gökalp, 1976: 12) inşa edilmesi fikrini bu doğrultuda uygulamışlardır. Ayrıca ortaya çıkan bu yapıyla dinin toplumsal etkisini göz önünde bulundurarak milliyetçilik ideolojisine uygun ve onun kontrolünde olan dinî kurumlar da oluşturuldu. Seküler bir milliyetçi çizginin benimsenmesi doğrultusunda yeni kurulan devletin yapısında çeşitli devrimler gerçekleştirildi. Bunlar arasında, saltanatın ve halifeliğin kaldırılması, Şer'îye ve Evkaf Vekâleti'nin kaldırılması, dinî mahkemeler ve tarikatların kapatılması ve en nihayetinde İsviçre Medeni Kanu'nun kabul edilmesi gibi değişimler zikredilebilir. Böylece kamusal alandan uzaklaştırılan dinin yeri, benimsenen milliyetçilik ideolojisiyle dolduruldu (Alakel, 2011: 14).

Bu çerçevede Mardin, Cumhuriyet'in ilk döneminde milliyetçilik temelinde oluşan *kendilik bilinci* için 1930'lu yıllara kadar birleştirici bir odak noktasının olmadığını düşünmektedir. Ona göre, bunun en önemli nedeni "*Cumhuriyet ideolojisinin tarihsel yönünün*" eksik olmasıdır; işte Türk Tarih Tezi, bu yöndeki eksikliğin giderilmesi için yapılan çalışmaların bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır (Mardin, 1990: 204). Böylece Cumhuriyet dönemiyle birlikte Türk milliyetçiliğinin tarihsel köken bağlamında temel odak noktası, İslâm öncesi Türk tarihi olacaktır ve Türk milliyetçiliği bu ortak *paydada* birleştirilecektir.

Bu bağlamda ulus-devlet anlayışının önemli bir kavramı olan *paydaşlık*² öne çıkmaktadır. Bu paydaşlık dil, kültür

Anadolu'nun etnik çeşitliliği, Türk kimliğine uygun olarak yeniden tanımlandı (Aktar, 2008: 78).

² Cumhuriyet Türkiye'sinde Türk kimliği temelinde siyaset alanının yeniden inşası neticesinde toplumun önemli bir kesimi için *paydaşlık* temelinde duygusal bir tatminin oluşmasını sağladı. Özellikle saltanat ve hilafetin kaldırılmasından sonra egemenlik alanı, ulus-devlet anlayışına göre oluşturulan *vatanlaşık* tanımına uygun olarak, Türk kimliğinin vurgulandığı bir yapı tarafından doldurulması bu *paydaşlık*ın en önemli araçlarından birisi olarak kabul edilebilir. Böylece Cumhuriyet Türkiye'siyle birlikte Anadolu'da Türklük kimliğinin hâkimiyeti daha da güçlendi (Hülür-Akça, 2007: 327-328). Bunun yanı sıra, Tanzimat dönemiyle başlayan gelenekselci-modern ikircik yapı, Cumhuriyet reformlarıyla birlikte Türk kimliği merkezinde oluşturulan modern ulus-devlet ideolojisiyle ortadan kaldırılmış oldu. Ayrıca bu yeni durumun fikrî meşruiyetinin sağlanması için Cumhuriyet'in aydınları tarafından dil, kültür ve tarih alanına ilişkin çeşitli teorik açıklamaların geliştirilmesini zorunlu kıldı; çünkü her siyasal iktidarda yaşanan keskin değişimler neticesinde oluşan yeni durum, çeşitli araçlarla meşrulaştırılma ihtiyacı hissetmektedir (Alkan, 2004: 73-74).

ve tarih alanlarını kapsamaktadır ve ulusu oluşturan bütün bireyler bunlardan çeşitli ölçülerde pay almışlardır ki bu da ortak kimlik bilincinin oluşmasını sağlamaktadır. Ulusu oluşturan bireylerin diğer uluslar karşısındaki dayanışma duygusunu sergilemeleri ya da bu duygu durumunda bulunmalarının beklenilmesi, bireyler arasında kurulan *paydaşlıktan* kaynaklanmaktadır. Ulus-devletteki “ulusal dil”, “ulusal kültür” ya da “ulusal tarih” ilkeleri temelinde kurulan *paydaşlık* düşüncesini ise *sınır* kavramı tamamlamaktadır. *Sınır*, yalnızca ulus-devletin egemenlik alanının dışında bulunan toplumlarla olan farklılığı ortaya koymamakta, aynı zaman egemenlik sahası içerisinde kalan ve temel alınan etnik kimliğin dışındaki diğer kimlikleri de ayırtmaktadır. Bu ayırtırma bilhassa egemenlik sahasındaki farklılıkların ulusal birlik içerisinde erimesini ve ulusal birlikteliğin oluşmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla ulus-devlet ideolojisinde öncelikle kurucu milli kimliği oluşturan bireyler arasında ortaklığın oluşturulması hedeflenirken, bunun tamamlanması ise öteki kimliklerle olan farkların belirtilmesiyle gerçekleştirilmektedir. Diğer bir anlatımla, ulus-devlet ideolojisinde içerdekilerin ya da merkezdekilerin kendi aralarındaki ortaklığı, *dışarıdakilerle* olan farklılıklara göre kurulmaktadır; çünkü ortak amaç, hissiyat ve düşünceler ulusu oluşturan ve onu bir arada tutan en önemli unsurlardır.

Bu anlayış ve kavramsal çerçeve temelinde yapılan bu çalışmanın temel amacı, Babanzâde Ahmet Naim'in *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* başlıklı makalesi özelinde dinî motivasyonla milliyetçiliğe yöneltilen eleştirileri tespit etmek ve bu makalenin Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinde milliyetçilik eleştirileri temelinde gelişen literatürdeki konumu, Türkçe yayın dünyasında gördüğü ilgi merkezinde tartışmaktır. Böylece geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet dönemine geçiş sürecinde ortaya çıkan milliyetçilik tartışmalarının, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi bağlamında incelenmesi, çalışmanın odak noktasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın sınırları, özellikle bu makalede geliştirilen argümanlarla belirlenmiştir.

Babanzâde, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te doğrudan *milliyetçilik* kavramını kullanmamış; bunun yerine, *milliyetçilik* kavramının içerdiği anlamı ifade etmek için *kavmiyetçilik*, *asabiyet* ve *Frenk hastalığı* gibi çeşitli terimleri tercih etmiştir. Bu terimler arasında özellikle *kavmiyetçilik/da'vâ-yı kavmiyyet* ve *asabiyet* öne çıkmaktadır. *Frenk hastalığı* ifadesi ise doğrudan değer bağımlı bir biçimde kullanılarak milliyetçiliğin İslâm dünyasına özgü olmayan, dışarıdan gelmiş ve olumsuz bir etkiye sahip bir kavram olduğunu belirtmektedir. Babanzâde, *asabiyet* kavramını büyük ölçüde ırkçılık anlamında kullanarak, bu kavramın insanlar arasındaki etnik ayrımcılığı ve çatışmayı körüklediğini, bu nedenle Müslümanlar arasında olması gereken birlikteliğin oluşmasını engellediğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede Babanzâde, “*asabiyet-i kavmiyye*” olarak ifade ettiği ırkçılığın “onbeş yirmi senelik” bir geçmişinin olmasına rağmen “memleketin hayât ve memât mesailin”e dönüştüğünü ifade etmektedir (Naim, 1914: 112). *Kavmiyetçilik/da'vâ-yı kavmiyyet* terimini ise milliyetçilik anlamını karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Bu çerçevede Babanzâde'nin eleştirdiği milliyetçilik ya da onun tabiriyle *Kavmiyetçilik/da'vâ-yı kavmiyyet* anlayışı, toplumu oluşturan bireylerde, mensup oldukları toplumun kendine özgü değerleri ve kimliği doğrultusunda bir kendilik bilincinin oluşmasını ve bu bilinç temelinde diğer toplumlara karşı bir üstünlük iddiası ya da düşmanlık duygusu beslenmesini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim millî kimliğe dayalı toplumsal ve siyasî düşüncelerin İslâm diniyle bağdaşmadığını ve Müslümanlar arasındaki birlik ve beraberliği ortadan kaldırdığını belirtmektedir.

Çalışmada *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'in merkeze alınmasının nedeni, aynı odak noktaya sahip dönemin diğer eserlerinden çok daha hacimli olmasının yanı sıra, İslâm'da milliyetçiliğin yasaklandığını kesin ifadelerle savunulması ve bu düşüncenin dinî argümanlarla gerekçelendirilmesidir. Makalenin bu iddiası, geç dönem Osmanlı'dan erken dönem Cumhuriyet'e doğru devam eden İslâmiyet ile milliyetçilik arasındaki ilişki hakkındaki tartışmalar için önemli bir zemin teşkil etmesini sağlamıştır. Öyle ki bu tartışma çeşitli dönemlerde, bilhassa çok-partili dönemden itibaren, dozu zaman içinde değişse bile çağdaş döneme kadar güncelliğini koruyarak devam etmiştir. Çalışma, çağdaş dönem Türk düşüncesinde bu derecede güncelliğini koruyan İslâmiyet-milliyetçilik tartışmalarının çıkış noktasına işaret ederek, Babanzâde Ahmet Naim'in *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi özelinde, alan yazınına mütevazı bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

1. Nasihat Temelinde Milliyetçilik Eleştirisi

On dokuzuncu yüzyıl, Avrupa'nın birçok milletlerden meydana geldiğinin ve bunların birbirinden farklı özelliklere sahip olduğunun kabul edilmesi temelinde milliyetçilik anlayışının geliştiği bir dönem olmuştur. Kültürel farklılık temelinde oluşan bu milliyetçilik, süreç içerisinde, siyasal milliyetçiliğe doğru bir dönüşüm yaşamıştır. Bu dönüşüm ise ilerleyen süreçte egemen devletlerin sınırlarının yeniden çizilmesine doğrudan bir etki yaratacaktır (Mardin, 1990:186-187).

Avrupa siyaset düşüncesinde gerçekleşen bu dönüşüm, her ne kadar Avrupa'ya kıyasla çok daha geç bir tarihte

Türk aydınları arasında karşılık bulsa da Osmanlı siyaset ve düşünce dünyasını etkileyip dönüştürmüştür. Bu çerçevede Osmanlı düşünce dünyasında Türkçülük bağlamında milliyetçilik tartışmaları ilk olarak II. Meşrutiyet döneminde Süleymân Nafiz ile Ahmet Ağaoğlu arasında gerçekleşmiştir. Bununla bağlantılı olarak gerçekleşen ikinci önemli tartışma ise Babanzâde Ahmet Naim tarafından başlatılmıştır. Süleyman Nafiz'in bilhassa *Cengiz Hastalığı* makalesinde Türkçüler özelinde yoğunlaşan milliyetçilik eleştirisi, Babanzâde'nin bilhassa *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesinde din temelindeki eleştirileri için önemli bir hareket zemini oluşturmuştur.

Babanzâde, bu ideolojinin eleştirisini odağına alan *Arap İttihâd Kulübü*, *Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz*, *Hadîs-i Şerîf ve İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* başlıklı dört makale kaleme almıştır. Bu makalelerde dile getirilen eleştiriler, büyük ölçüde dinî bir temelden hareketle yapılmıştır. Bu çerçevede milliyetçiliği benimseyen insanları, dinî terminolojiyi çağrıştıracak şekilde, "cühelâ-yı kavim" şeklinde nitelendirmektedir (Naim, 1912: 65). Öyle anlaşılıyor ki o, Osmanlı'nın yaklaşan yıkılışını engellemenin en önemli ve belki de tek yolunun İslâm temelinde bir birlikliğin kurulmasına inanmaktadır. Dolayısıyla onun temel kaygısı, dağılmakta olan İmparatorluğun İslâm temelinde yeni bir ittifadın oluşturulması suretiyle engellenmesidir. Farklı bir ifadeyle Babanzâde, siyasal bir gerçekliği dinî bir zeminde değiştirilebileceğini düşünmektedir. Nitekim söz konusu makalelerde büyük ölçüde ayet ve hadislerle desteklenen dinsel bir üslup kullanılmaya gayret edilse de hedef noktanın siyasal parçalanmanın engellenmesi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Ayrıca Babanzâde bu doğrultuda kaleme aldığı bir makalesinde bunu dinî bir görev bilinciyle yaptığını ifade etmektedir (Naim, 1914: 112).

Babanzâde'nin milliyetçilik eleştirisi, yalnızca belirli bir etnik kimliğe yönelik değildir. O, Osmanlı coğrafyasında bu ideolojiyi benimseyen her türlü kesimi eleştirmiştir. Ancak İslâmiyet'in ilk muhatabı ve İslâm medeniyetinin kurucu unsurlarından birisinin Araplar olması sebebiyle Arap milliyetçilerini, Osmanlı'da hâkim milletin Türkler olmasından dolayı ise Türk milliyetçilerini bu anlamda daha çok hedef almıştır.³ Osmanlı'yı oluşturan diğer milletlere kıyasla Arap ve Türk milliyetçilerinin daha çok eleştirilmesinin nedeni, bu iki millet arasında milliyetçiliğin yayılması durumunda Osmanlı'nın bir arada tutulmasının mümkün olmayacağı kaygısıdır. Bu kaygı temelinde Babanzâde, II. Meşrutiyet sonrasında Osmanlı coğrafyasında Müslüman tebaa arasında yaygınlık kazanan milliyetçi düşünceye karşı ilk olarak II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Ağustos 1908 yılında *Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz* başlıklı makale kaleme almıştır. Bu makalede Arap İttihâd Kulübü'nün kurulmasından dolayı duyduğu rahatsızlığı merkeze alan Babanzâde, bu oluşumun "ne kadar halis, ne kadar hüsn-i niyete mukârin olursa olsun" isminde "Arap" ifadesinin bulunmasının "cihet-i camia-i İslâmiyeden" çerçevesinde doğru olmadığını ifade etmektedir (Naim, 2018a: 343-344). Onun bu derecedeki hassasiyetinin en önemli gerekçesi, İmparatorluğu oluşturan bütün unsurların, dinî aidiyet fark etmeksizin, Osmanlılık fikri altında bir arada tutulmasına verebileceği muhtemel zarardır. Bu çerçevede Babanzâde'nin Araplara nasihatinin, "şikâk u nifakta, şakk-ı âsa-yı ittifakta haiz-i sebkat olmak seyiyesinden sakınınız (Ayrılık ve anlaşmazlığa neden olmaktan, birlik ve beraberliği bozmaktan özenle kaçınınız)" şeklinde olduğu görülmektedir (Naim, 2018a: 345).

Babanzâde bu nasihatini, el-Hucurât suresinde yer alan "Müminler ancak kardeşler, öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin, Allah'a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız." ayeti temelinde gerekçelendirmektedir (Kur'an'ı Kerim, el-Hucurât: 10). Ona göre bu dinî zemine sahip olmalarına rağmen Müslümanlar arasında milliyetçiliğin yaygınlık kazanmasının en önemli nedeni, "bu hükmetler, bu ulvî makâsıd-ı şer'îye birtakım âmâl ü menâfîe" den uzaklaşmasından kaynaklanmaktadır. Başka bir ifadeyle, Müslümanlar arasındaki milliyetçi fikirlerin yaygınlık kazanmasının en önemli sebebi, ümmet bilicini oluşturan dinî düşünceden uzaklaşmalarıdır. Bu bağlamda milliyetçilik ideolojisinin yol açtığı sorunlardan kurtulmanın başat yolu, bu dinî bilincin yeniden Müslümanlara kazandırılması olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu durum, Babanzâde'nin milliyetçilik eleştirilerinin neden dinî zeminde geliştiğini ve çözüm yollarının yine neden dinî alanda arandığını da açıklamaktadır.

Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz makalesi yayımlandıktan biraz sonra Arap İttihâd Kulübü mensuplarından olan Mehmet Emin Bey, Babanzâde'nin bu makalesinde dile getirdiği söz konusu iddialara yönelik bir makale yayımlamıştır. Bu cevabî yazıda Mehmet Emin Bey, Arapların uğradıkları çeşitli hakaretleri belirttikten sonra, diğer milletlerin de kendi isimleriyle dernekler kurduğunu ancak bu anlamda bir tepkiyle karşılaşmadıklarını belirtmektedir (Hansu, 2007: 140). Babanzâde, hem Mehmet Emin Bey'in bu cevabı hem de Efrâd-ı Araptan İsa

³ Babanzâde, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te her ne kadar esas olarak Türk milliyetçilerini hedef alsada Arap milliyetçilerinin yanı sıra Kürt milliyetçilerini de eleştirmiştir. Bu bağlamda Babanzâde, mensubu olduğu kavmindeki milliyetçi hareketlere de aynı derece olumsuz yaklaşmıştır. Ancak Babanzâde'nin ifadelerinden anlaşıldığı üzere, o dönemde Kürtler arasında Türkler ve Araplar kadar güçlü bir milliyetçi hareket henüz mevcut değildir. Babanzâde bunu olumlu bir durum olarak değerlendirmekte ve şunları ifade etmektedir: "Kürd ihvânımız ise -anladığıma göre- henüz bu hastalıkla musâb olmamışlardır. Ve fîmâ-ba'd da musâb olmamalarını Cenâb-ı Hakk'tan niyâz ederim (Naim, 1914: 113).

imzasıyla aldığı bir mektup üzerine Eylül 1908 yılında *Arap İttihâd Kulübü* başlıklı başka bir makale daha yazmıştır. Bu makalede göze çarpan ilk unsur, Babanzâde'nin üslubunda yaşanan değişimdir; burada çok daha sert bir üslupla kendisine yönelik yapılan eleştirilere cevap vermektedir. Bunun yanı sıra Babanzâde, *Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz* makalesindeki eleştirilerinin tam anlamıyla anlaşılmadığını düşünmektedir ve bu nedenle bunlara yönelik bir izahatla başlamaktadır. Bu çerçevede Arap lafzına yönelik açıklamaları dikkat çekmektedir ve önceki makalesinde buna yönelik yaptığı eleştirileri sürdüren Babanzâde, Cem'iyetü'l-İhâî'l-Osmanî'nin yerine Cem'iyetü'l-İhâî'l-Osmanî ismini önermektedir (Naim, 2018^b: 349).

Arap İttihâd Kulübü'nde Babanzâde, Arap ile İslâm tabirlerinin birbirinden ayıramadığını hatta Arap denilince ilk olarak Müslümanların anlaşıldığını ifade etmektedir (Naim, 2018^b: 347). Ayrıca "Araplık" veya "Türklük" şeklinde ortaya çıkan milliyetçi fikirlerin "İslâmiyet" fikrinden bağımsız olamayacağını düşünmektedir. Farklı bir anlatımla, Arap veya Türk kimliği üzerinde yapılan milliyetçiliğin İslâm dinine uygun olmadığı gibi bu iki milletin birbirinden ayrı olamayacağını savunan Babanzâde, "Türkün Arapsız, Arapın da Türksüz" yaşayamayacağını belirtmektedir (Naim, 2018^b: 348).⁴

Babanzâde'nin, milliyetçiliğin eleştirisini odağına aldığı üçüncü makalesi ise 26 Eylül 1912 yılında Sebülürreşâd'ın 212. sayısında yayımlanmıştır ve *Hadîs-i Şerîf* başlığını taşımaktadır; farklı bir yerde bu makalenin temel amacının "Türkçülere karşı açılan dindârâne mücadele" (Naim, 1914: 112) olduğunu belirtecektir. Esas itibarıyla *Hadîs-i Şerîf* makalesi, İslâmiyet'te milliyetçiliğin kesin bir şekilde yasaklandığını çeşitli hadislerle açıklamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda makaleye, "Asabiyet da'vâsına kalkışan, onu tervîc ve teşvîk eden bizden değildir. Asabiyet üzerine kitâle girişen de bizden değildir. Kezâlik asabiyet da'vâsı üzerine ölen de bizden değildir" hadisiyle başlayan Babanzâde, bir Müslümanın kendi milletinin saadetini tüm Müslümanların saadetinin önüne geçirmesi durumunda, bu hadise göre ona Müslüman demenin bile doğru olamayacağını ifade etmektedir (Naim, 1912: 65). Dolayısıyla milliyetçi bir siyaset görüşünün benimsenmesi durumunda, Peygamberî yoldan ayrılmanın gerçekleşeceğine işaret edilmektedir. Böylece milliyetçiliği benimseyen insanların İslâmiyet dairesinin dışına çıkartılarak, İslâm ve milliyetçilik arasında bir seçim yapmaları istenilmiştir. Bu çerçevede Babanzâde (Naim, 1912: 66) İslâm'da milliyetçiliğin yeri olmadığını "Dîn-i İslâm'ın işte bunun kadar buğzettiği, bundan ziyâde nefret ettiği şey yoktur" sözleriyle dile getirmektedir. Onun bu sözleri, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalacak milliyetçi düşüncenin tedrici olarak dinî alandan uzaklaşmaya başladığını göstermektedir. Ayrıca milliyetçi ideoloji ile İslâm arasında gerçekleşen bu uzaklaşma, dönemin siyaset düşüncesi göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir gelişmedir; çünkü bu dönemde milliyetçilik ideolojisi büyük ölçüde sekülerleşme eğilimindeydi (Keskintaş, 2020: 151).

2. İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet: Sertleşen Eleştiri Üslubu

Osmanlı'nın son döneminde milliyetçilik ideolojisinin, İslâmî görüşleriyle temayüz etmiş aydınlardan uzaklaşmasının en önemli izlerini Babanzâde'nin 1914 yılında Sebülürreşâd'ın 293. sayısında yayımlanan *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* başlıklı makalesinde görmek mümkündür. Bu makale, yukarıda muhtevaları hakkında bilgi verilen mezkûr makalelerle birlikte aynı amaca hizmet etmektedir. Ancak burada Türk milliyetçileri özelinde yapılan milliyetçilik eleştirisinin daha sistematik bir yapı oluşturması nedeniyle diğerlerinden farklılaşmaktadır. Babanzâde'nin anlatımıyla *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi'nin İslâm Mecmuası'nda yayımlanan *İslâm ve Terakki* başlıklı makalesinde İslâm'da milliyetçiliğin olmadığını savunması ve Nüzhet Sabit'in Takib ve Tenkid mecmuasında yayımlanan bir makalesinde bu iddiaya yönelik çeşitli sorular sorması üzerine kaleme alınmıştır.⁵ Dolayısıyla ilk bakışta makalenin Nüzhet Sabit'i muhatap aldığı anlaşılmaktadır ki Babanzâde makalenin hemen başına "Ta'kîb ve Tenfiz Mecmûası Sâhibi Nüzhet Sâbit Beyefendi'ye" şeklinde bir not düşmüştür. Ancak makalenin muhteviyatı, asıl muhatabın Ziya Gökalp, Ahmed Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi Türkçü isimler olduğunu göstermektedir; çünkü bu dönemde Türkçülük ile İslamcılık görüşlerini benimseyen isimler arasında

⁴ Bu çerçevede her ne kadar farklı görüşleri benimsemiş olsalar da Babanzâde ile Ağaoğlu'nun, Araplar ile Türklerin birbirinden ayrılmayacağı görüşünde uzlaştıkları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Ağaoğlu (Ağaoğlu, 2014^a: 282) şunları ifade etmektedir: "Binaenaleyh Türkçüler İslâmiyet taraftarıdır, İslâmiyet'in itilâsına çalışmakla mükelleftirler. Zirâ İslâmiyet haricinde, Türklüğü tasavvur bile edemiyorlar! Araplığa gelince, Türkçülerin mezheb-i siyâsî ve içtimâilerince Arap-Türk uhuvvet-i İslâmiye ve Osmâniyesini tesîs eylemek, birinci vazifedir. Zirâ Türkçülerce Arap Türk'süz ve Türk Arap'sız yaşayamaz! Binaenaleyh Türkçülük Türkleri Araplardan ayırmak için değil, iki kavmi inkîşâf, terakkî ve teâlî ettirerek yekdiğerine şuûrlu bir sûrette metîn ve husûsî esâslar üzerine yaklaştırmayı kendisine bir emel, bir gâye olarak tayîn etmiştir."

⁵ Bu bağlamda Babanzâde (Naim, 1914: 112), Nüzhet Sabit'in şu dört sorusunu aktarmaktadır: "İddiâ-yı kavmiyyet ne derecede memnû'dur? Ve hangi sûreti memnû'dur? "Ben Arabım ve benden daha Arabı yoktur" diye bir hadîs-i şerîf vardır deniliyor. Bu hadîs-i şerîfden eğer mevzû' değilse maksûd nedir? "Türkçe yahud Çince konuşan bir müslüman Türküm, Çinliyim demekle iddiâ-yı kavmiyyet etmiş olacak mı? Yoksa maksad-ı aslî diğer kavmiyyet ve milliyetleri zelîl görmemek midir?"

devam eden canlı ve bereketli bir tartışma zemini bulunmaktaydı (Kara, 2014: 42).

Babanzâde'nin milliyetçi ideolojiyi odağına alan diğer makalelerinde kullandığı üslubun *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te dramatik olarak sertleştiği gözlemlenmektedir. Nitekim makalenin başlığı bunu açık bir şekilde göstermektedir. Üslupta karşılaşılan bu değişikliğin temel nedenlerinden birisi, makalenin kaleme alındığı dönemde, yani I. Balkan savaşı sonrası Osmanlı düşünce dünyasında İslâm ve ittihad-ı İslâm'ın yerini milliyet ve milliyet ülküsünün almaya başlamasıdır (Keskintaş, 2020: 150-151). Böylesi bir ortamda Babanzâde'nin söz konusu makalelerinden farklı olarak burada milliyetçiliği politik bir meseleden ziyade, dinî bir sorun olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Ancak politik mesele olan milliyetçilik ideolojisi, bir problem olarak dinî alana dahil edilmekte ve bu zeminden hareketle değerlendirilmektedir; öyle ki artık ona göre bu ideoloji yalnızca devletin değil, aynı zamanda İslâm dünyasının geleceğini tehdit eder hale gelmiştir (Naim, 1914: 112).

Babanzâde'nin *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi, II. Meşrutiyet döneminde yükselişe geçen milliyetçi düşünceye yönelik bir itiraz olarak kaleme alınmasına karşın etki alanı Cumhuriyet dönemine kadar uzanmaktadır. İlk bakışta bu makalenin temel odak noktasının, İslâmî bir zeminden hareketle milliyetçilik ideolojisinin eleştirisi olduğu anlaşılabilir. Ancak öyle görünüyor ki Babanzâde, bunun ötesinde, bu ideolojiye kaynaklık eden modernizmi de şiddetle eleştirmektedir. Dolayısıyla Babanzâde, İslâm dininde milliyetçiliğin yeri olmadığını, bu ideolojiye kaynaklık eden düşünce dünyasını eleştirerek göstermektedir. Milliyetçilik temelinde yapılan bu eleştirilere kaynaklık eden en önemli unsurlardan birisi de İslâm felsefe-bilim geleneğinin çizdiği paradigmaya olan bağlılığıdır. Nitekim Babanzâde, Osmanlı ve erken dönem Cumhuriyet'in İslâm felsefe-bilim geleneğinin son temsilcisi olarak tanımlanmaktadır (Aslan, 2022: 326). Bu anlayış zemininde bulunan Babanzâde kadim paradigmayı sürdürerek, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'e, Müslümanlar arasındaki birlikteliğin ihvân/kardeşlik temelinde kurulduğu vurgusuyla başlamakta ve milliyetçiliğin Müslümanlar arasında -bilhassa II. Meşrutiyet'ten itibaren- yaygınlık kazanmasını modernleşmeyle ilişkilendirmektedir. Babanzâde'ye göre, Avrupa dünyası milliyetçilik ideolojisini önemli bir "ilerleme" adımı olarak görmekte ve bu düşünceyi benimseyen Osmanlı aydınları da aynı kanaati taşımaktadır. Ancak Babanzâde bu konuda farklı düşünmekte ve milliyetçi ideolojiyi "Frenk hastalığı" olarak nitelendirmektedir. (Naim, 1914: 112).

Bu makalede milliyetçilik eleştirisi bağlamında Babanzâde'nin esas hedef kitlesi kesin olarak Türk milliyetçileridir. Muhafazatçıların seçiminde, Osmanlı'yı oluşturan milletler arasında Türklerin merkezde olmaları belirleyici olmuştur; çünkü onun temel kaygısı, Türkler arasında bu ideolojinin yükselmesi durumunda Osmanlı toplumunu bir arada tutmanın artık mümkün olamayacağı meselesidir. Babanzâde bu ideolojinin taraftarlarını en büyük ortak payda olarak gördüğünü din temelinde geliştirdiği argümanlarla ikna etmeyi amaçlamaktadır. Onun bu tutumunun temel nedeni, ittihad-ı İslâm'ın ancak Türkler tarafından korunabileceğine yönelik inancıdır. Öyle ki bunun gerçekleşmesi için İslâm toplumunu oluşturan diğer milletlerin Türklere yardım etmelerinin, dinî bir vacibe olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir (Naim, 1914: 114).⁶

Babanzâde, Türk milliyetçilerini a) Halis Türkçü ve b) Türkçü İslâmcı olarak iki temel kategoriye ayırmaktadır.⁷ Bu çerçevede o, Halis Türkçülerin, İslâm dininin yarattığı toplumsal yapıdan ayrı olarak yeni bir millet yaratma hevesinde olduklarını ifade etmektedir (Naim, 1914: 113).⁸ Babanzâde'nin sözünü ettiği bu kişilerin, Turancılar olduğu anlaşılmaktadır ki o, bu kişilerin "tatlı bir hayal" içerisinde olduğunu belirterek aslında Türkçülüğün

⁶ Babanzâde, Müslüman toplumunu oluşturan milletler arasında Türklerin yanı sıra, Araplara da özel bir konum vermektedir. Buna göre, *Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz*'de Araplara hürmeti "bir vazife-i mukaddese-i diniye" şeklinde ifade etmektedir (Naim, 2018a: 343). Benzer bir tutum *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te de sürdürülmektedir. Bu makalenin son kısmında Müslümanların neden Arapları sevmeleri gerektiği görüşünü aktardığı hadislerle desteklemektedir (Naim, 1914: 115). Babanzâde'nin bu tutumu, Müslüman toplumu içerisinde sahip oldukları belirleyici konumlarından dolayı -İslâm'ın milliyetçiliği reddetmesine rağmen- Türklerin ve Arapların bütünüyle görmeyen gelinemeceğini ve diğer milletlere nazaran ayrıcalıklı bir konumda yer aldıklarını göstermektedir. Bu tutum milliyetçilik olarak anlaşılmalıdır; çünkü Babanzâde'nin Türklerle ve Araplara yönelik bu ayrıcalıklı yaklaşımının temelinde, İslâm medeniyetinin teşekkülüne yaptıkları katkılar yatmaktadır. Ayrıca Babanzâde'nin bu yaklaşımı herhangi bir milliyetçi duygudan değil, samimi bir Müslüman olarak bu milletlere duyduğu saygıdan kaynaklanmaktadır.

⁷ Babanzâde (Naim, 1914: 115), *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te her ne kadar düşünce akımları için *Türkçü*, *İslâmcı* ve *Türkçü İslâmcı* kavramlarını kullansa da bunların doğru bir adlandırma olmadığını düşünmektedir. Bu çerçevede rahatsızlığını şu sözlerle ifade etmektedir: "Bu 'cı' edâtının 'Türk' ile 'İslâm' kelimelerine iltihâki ne kadar fenâ oluyor! Ben burada bir ma'nâ-yı tasannu' istişmâm ediyorum. Bu nisbeti kendilerine şîâr edinenler bence yanlış isim intihâb etmişler. Zîrâ Türk, Arab olan kimse Türkçü, Arabcı olamaz. O kısaca Türktür, Arabdır. 'İslâmcı'nın da müslüman demek olmadığı lûgat-i Türkiyye ile ednâ mümâresesi olanlarca ma'lûmdur."

⁸ Babanzâde'nin bu görüşü Süleymân Nafiz'in Ahmet Ağaoğlu özelinde Türkçülere yönelik yaptığı eleştirilere büyük ölçüde benzerlik göstermektedir. Bu çerçevede Süleymân Nafiz (2014: 283) Türkçülerin düşüncelerini "Yetiş, ey ulû hakanım Cengiz!" ifadesi üzerinden eleştirmektedir.

romantik temellere dayandığını iddia etmektedir. Ayrıca Babanzâde, “insâfsız” olarak tanımladığı bu düşünceye sahip kişiler ile fikrî bir tartışmanın gerçekleşebilmesi için gerekli olan asgari bir ortaklığın dahi bulunmadığını açık bir şekilde dile getirerek, görüşlerini dikkate almamıştır (Naim, 1914: 113-114).

Böylece *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesinin Türkçülüğü benimseyenler arasında esas hedef kitlenin Türkçü İslâmcılar olduğu ortaya çıkmaktadır. Babanzâde bu düşünceyi savunanları temel olarak, İslâm ile milliyetçiliğin -ya da onun tabiriyle kavmiyetçiliğin- bir arada bulunamayacağı argümanı temelinde eleştirmektedir. Nitekim onların en büyük sorununu milliyetçilik ile İslâmî değerleri aynı yerde toplamaları olduğunu ifade etmektedir; çünkü Türkçülük ve İslâmcılığın oluşturduğu “çifte mefkûre” tutarlı bir düşünceyi ortaya çıkaramadığı gibi en az Halis Türkçülük kadar Osmanlı toplumunun geleceğini de tehdit etmektedir. Bu hususta o, Türkçü İslâmcılara şu şekilde seslenmektedir:

“Ey Türkçü-İslâmcı kardeşler, işte görüyorsunuz ki ne kadar hüsn-i niyetle çalışsanız taraf-ı Hak'tan nehy edilmiş yollardan nâil-i maksûd olmak mümkün değildir. Bütün hüsn-i niyetleriniz korktuğunuz netâyic-i ma'kûsenin vücûd-pezîr olmasına mâni' olamaz. Sizler hâlis Türkçüler gibi insâfsız da değilsiniz. O hâlde felâket büsbütün sarpa sarmadan geçmişi telâfi etmeyi İslâmiyet nâmına, insâniyet nâmına, hattâ bu gidişle âtisinden pek ziyâde korktuğum Türklük nâmına sizden niyâz ederim, istirahat ederim, halkı “çifte mefkûre” sâhibi etmeyiniz” (Naim, 1914: 115).

Bu pasajın devamında “çatal kazık yere girmez” sözünü aktaran Babanzâde, Türkçü İslâmcıların, Türklük ve İslâmcılık arasında bir tercih yapmak zorunda kalacağını belirtmektedir. Ona göre kurtuluş yolu, ancak İslâmcı görüşün tercih edilmesiyle mümkündür; çünkü “İslâm gâyesi Türklüğü kurtarır” (Naim, 1914: 115). Dolayısıyla onun düşünce dünyasında, ulusal ile dinî değerler bir arada bulunamaz; daha sarîh bir ifadeyle, farklı değerler üzerinde inşa edilen ulusal kimlik ile dinin tarihsel birlikteliği mümkün değildir.⁹ Babanzâde, makalenin ilerleyen kısımlarında bu düşüncesini çeşitli ayet ve hadislerle desteklemektedir.

Genelde milliyetçilik ideolojisinin eleştirisi, özelde ise Nüzhet Sabit'in sorduğu sorulara cevap olması amacıyla kaleme alınan bu makalede pek çok problem alanı bulunmaktadır. Nitekim yayımlandıktan kısa bir süre sonra Ahmet Ağaoğlu tarafından çeşitli bağlamlarda eleştirilmiştir. Ağaoğlu'nun eleştirileri, Babanzâde'nin milliyetçiliği yanlış kavradığı ve eleştirilerini yalnızca Türk milliyetçileri özelinde gerçekleştirdiği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun yanı sıra Babanzâde'den farklı olarak Ağaoğlu, milliyetçiliğe dinî bir meşruiyet alanı sağlamaktan da geri durmamaktadır (Çelen, 2020: 35). Bu çerçevede Ağaoğlu eleştirilerini, Babanzâde'nin şu argümanları merkezinde yapmıştır:

“1. Din-i mübin-i İslâm kavmiyet cereyanlarını tasvib etmiyor, bu gibi cereyanlar onun esas ve ruhuna, ahkâm ve kavaidine muhaliftir,

2. Milliyet cereyanları muzırdır,

3. Milliyet cereyanları Müslümanlar içinde Avrupa'yı taklitten mütevellit olduğu için gayr-ı tabii ve masnûdur” (Ağaoğlu, 2014^b: 535).

Yukarıdaki argümanlara Ağaoğlu'nun yönelttiği eleştirilerin önemli bir haklılık payı bulunmakla birlikte, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te karşılaşılan en büyük eksiklik, milliyetçiliğin eleştirilmesi hususunda kavramsal bir çerçevenin oluşturulmaması ve meselenin ele alınma yöntemidir. Buna göre, Babanzâde eleştirilerini ağırlıklı olarak dinî bir terminolojiyle birlikte yine bu zeminde kalarak dile getirmektedir. Bu durum, bir siyaset ideolojisi olarak neşet eden milliyetçiliğin farklı bir düzlem tarafından eleştiriye tabi tutulmasına neden olmuştur. Böylece politik bir mesele olan milliyetçilik, dinî bir konu haline getirilmekte ve eleştiriler bu bağlamda geliştirilmektedir.

⁹ Babanzâde'nin ulusalcı değerler ile dinî değerlerin bir arada bulunamayacağı şeklindeki bu görüşünden ötürü, Darülfünûn'da görev yaptıkları sıra Yahya Kemal Beyatlı'yla bir münakaşa yaşamışlardır. Yahya Kemal, bu münakaşanın temel nedenin *Tevhid-i Efkâr*'da yayımlanan *Bir Rüyada Gördüğümüz Eyüp* başlıklı yazısında dile getirdiği görüşler olduğunu belirtmektedir. Burada, Türk kimliği ile İslâm'ın bu semte birleştiğini vurgulayan Yahya Kemal, Türklük ve İslâmî değerlerin bir arada bulunabileceğini savunmaktadır. Yahya Kemal'in anlatımına göre, Darülfünûn'da bir ders saati arasında Ahmet Naim kendisini “İslâmiyete sizin ettiğiniz ettiğiniz zararı bu aralık kimse etmiyor. Zâten dalâlete düşmüş bu zavallı milleti dâimâ şaşırıyorsunuz... Bir zamanlar türkçülükte, şimdi de islâmiyeti efsâneler üzerine kurulmuş bir din gibi göstererek... Hâsılı bu şaşırmış halkı bir türlü şaşirtmayı icâd ediyorsunuz...” şeklindeki ifadelerle eleştirmiştir. Bu durum karşısında aynı sertlikte cevap verdiğini belirten Yahya Kemal, Ahmet Naim'in hiçbir Müslümanın kendi milletini başka bir Müslüman milletten üstün tutamayacağı görüşünü ısrarla savunduğunu belirtmektedir. Ancak Yahya Kemal bu münakaşadan on üç yıl sonra, 1934'te Vefa'da Ahmet Naim ile karşılaştığını ve Ahmet Naim'in bu münakaşadan dolayı yaşadığı üzüntüyü dile getirdiğini ifade eder. Bu durum, Ahmet Naim'in zamanla fikrini değiştirdiğini veya en azından o sert münakaşadan pişmanlık duyduğunu göstermektedir. (Beyatlı, 1986: 51-58; Özden, 2022: 24-30).

Oysa haklı olarak Ağaoğlu milliyetçiliğin dinî değil, sosyal ve siyasi bir mesele olduğunda ısrar etmektedir.

İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet'te öne çıkan bir diğer önemli sorun ise Babanzâde'nin, İslâm'da milliyetçiliğin yeri olmadığı görüşünü büyük ölçüde kendi döneminde gerçekleştirilen tartışmalar bağlamında ortaya koymasıdır. Nitekim makalenin kaleme alınmasının temel gayesinin milliyetçiliğin eleştirilmesi hususunda teorik bir çerçeve sunmak yerine, yapılan tartışmaların kesin bir sonuca bağlanması olduğu anlaşılmaktadır.

3. *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*: Türkçe Yayın Dünyasının İlgisi ve Yayın Tarihi

Ahmet Ağaoğlu'nun *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesine yaptığı tenkitlerin yanı sıra, bu makale yayımlandıktan hemen sonra dönemin diğer aydınları tarafından da ilgiyle karşılandı. Öyle ki Sebülürreşâd'ta yayımlandıktan biraz sonra bu sefer müstakil bir risale olarak yeniden basıldı (Naim, hicri 1332). Makalenin bu denli ilgi görmesinin önemli nedenlerinden biri, giderek güçlenen milliyetçilik ideolojisine yönelik İslâmcı görüşleriyle temayüz etmiş Osmanlı aydınları arasında duyulan rahatsızlıktır. Makalenin yayımlanmasının ardından hem Cumhuriyet öncesi hem de Cumhuriyet dönemi Türkçe yayın dünyasında gösterilen ilgiden anlaşıldığı üzere, özellikle İslâmcı aydınların milliyetçilik ideolojisine yönelik eleştirilerinde sıklıkla referans gösterilmeye, bir kaynak niteliği kazanmaya başladığı söylenebilir. Dolayısıyla her ne kadar bu makale, II. Meşrutiyet döneminde yükselişe geçen milliyetçi düşünceye yönelik bir itiraz olarak kaleme alınsa da etki alanı daha öncede belirttiğimiz gibi Cumhuriyet dönemine kadar uzanmaktadır.

Ancak *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'in Cumhuriyet dönemindeki etkisi, yayımlandıktan yaklaşık yarım asır sonra görülmektedir; bunun öncesinde Türkçe yayın dünyasının kayda değer bir ilgisinin olduğunu söylemek zordur. Bu durumun önemli nedenlerinden biri, Cumhuriyet'in ilk döneminde milliyetçilik ideolojisinin eleştirilere açık olmamasıdır; özellikle Cumhuriyet'in tek-partili döneminde kabul edilen milliyetçilik hukuksal, kültürel ve ırksal unsurlarından oluşmakta ve herhangi bir alternatif görüşün oluşmasına imkân vermemektedir. Ancak çok-partili siyasal yapıya geçişle birlikte "İslâm" bu unsurlara yeni bir öge olarak katıldı. Bu durum Cumhuriyet dönemi milliyetçilik ideolojisinde önemli bir kırılmayı gerçekleştirerek eleştirel görüşlerin oluşması için gerekli zemini oluşturdu (Alkan, 2004: 235).

Bu çerçevede milliyetçilik eleştirisini merkeze alan *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi, Cumhuriyet döneminde ilk olarak 1963 yılında Abdullah Işıklar tarafından *İslam Irkçılığı Menetmiştir* başlığıyla yeniden neşredilmiştir (Naim, 1963). Bu yeni neşirde göze çarpan ilk unsur, makalenin isminin değiştirilmesidir. Bu değişikliğin yapılması, dönemin yayın dilindeki farklılaşmayla ilişkili olmakla birlikte, İslâmcı görüşleriyle temayüz etmiş aydınlarının milliyetçilik ideolojisine yönelik taşıdıkları kaygıları belirleyici olmuştur; çünkü böyle bir isim değişikliğiyle birlikte İslâmiyet'te milliyetçiliğin yeri olmadığı görüşü çok daha açık bir şekilde belirtilmektedir. Nitekim bu kaygılar temelinde hareket ettiği anlaşılan Işıklar, makalenin bazı kısımlarını esere dahil etmediği gibi Babanzâde'yi de yalnızca Buhârî mütercimi olarak tanıtmakla yetinmiştir. Böylece önemli olan yazarın kimliği değil, metinde dile getirilen argümanlar olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Işıkların bu neşri, İhvan Neşriyat tarafından 2005 yılında yeniden yayımlanmıştır (Naim, 2005).

İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet makalesi, 1976 yılında Mehmed Ertuğrul Düzdağ tarafından hazırlanan *Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi* başlıklı eserin içinde *İslâm'a Göre Irkçılık* başlığıyla neşredilmiştir (Düzdağ, 15-76). Bu eser, 1978 yılında MED Yayınları, 1983 yılında TÜRDAV, 1997 yılında Çağlayan Yayınları ve 2013 yılında Kapı Yayınları tarafından çeşitli baskılarla yayımlanmıştır.

Bunların yanı sıra, bu makaleye eklenen bazı açıklayıcı notlarla birlikte Ömer Lütfi Zararsız tarafından *İslâmda Irkçılık ve Milliyetçilik: İslâmda Dâvâyı Kavmiyyet* başlığıyla 1979 yılında İkbâl Yayınları tarafından yeniden yayımlanmış (Naim, 1979), ayrıca neşrin 1980 yılında yine aynı yayınevi tarafından ikinci baskısı da yapılmıştır.

Türkçe yayın dünyasının Babanzâde'nin söz konusu makalesine ilgisinin, 2000'li yıllardan sonra da devam ettiği görülmektedir. Buna göre, 2013 yılında Bedir Yayınevi tarafından *İslâm'da Kavmiyyetçilik Yoktur* (Naim, 2013^c) başlığıyla; yine aynı yıl Nûbihar Yayınları tarafından *İslâm'da Dava-yı Kavmiyyet* (Naim, 2013^d) ismiyle neşredilmiştir ve bu neşirler ilerleyen yıllarda farklı baskılar da yapmıştır.

Cumhuriyet dönemi yayın dünyasının *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesine yönelik bu ilgisi, Babanzâde'nin kimliği ve bu makale dışındaki diğer çalışmalarının önüne geçtiği açıkça görülmektedir. Öyle anlaşıyor ki dinî bir zeminde ve buraya ait terminolojinin yoğun olarak kullanılarak milliyetçilik ideolojisinin eleştirilmesi, *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesinin Cumhuriyet döneminde etkili olmasını sağlayan en temel unsurdur. Nitekim bu eleştirilerin fikrî tutarlılığına ya da kavramsal çerçeveye sahip olup olmadığı hususu görmezden gelinmiştir. Ayrıca bu durum Babanzâde'nin, İslâmcı görüşleriyle kendisini tanımlayan Cumhuriyet dönemi aydınları tarafından çeşitli dönemlerde büyük ölçüde bahsi geçen makale özelinde önemsendiğini göstermektedir. Ancak

son zamanlarda Babanzâde'nin Türkiye'de felsefenin kurumsallaşması ve Türkçe felsefe-bilim dilinin oluşturulmasındaki etkisi bağlamında yapılan akademik çalışmalar bu ilginin çeşitlendiğini göstermektedir.

Sonuç

Çalışmanın sınırları dahilinde ortaya çıktığı şekliyle bireyde başlayıp, insanlığın ne olduğuna dair genel bir çerçevenin oluşmasında son bulan *kendilik bilincini*, siyaset düşüncesi bağlamında milliyetçilik ideolojisiyle ilişkilendirmek mümkündür; çünkü bu fikir, belirlenmiş bir kimlik bilinci etrafında vücut bulmaktadır. Bu ideoloji, hanedanların egemenlik alanlarının yok edilmeye başlandığı XIX. yüzyıldan itibaren güçlenerek yaygınlık kazanmaya devam etmektedir. Öyle görünüyor ki bu durum, bilhassa egemen devlet anlayışının oluşturduğu temelde varlığını sürdürmeye devam edecektir.

Modern dönemde, yeni değer ve düşünce sistemlerinin toplumsal yapıya uygulanması ise devlet kurumu aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu çerçevede milliyetçilik ideolojisinin uygulanması devleti oluşturan kurumsal yapıların bu düşünce doğrultusunda teşkilatlanmasıyla mümkün olmaktadır. Devletin milliyetçi bir bilinçle toplumu yeniden ihya çabası ya da yeni bir ulusal kimlik yaratma gayreti, ulus-devleti ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmanın temel hedefi doğrultusunda, milliyetçilik ideolojisine yönelik teorik itirazlar bağlamında Babanzâde Ahmet Naim'in görüşleri merkeze alındı. Bu çerçevede Babanzâde'nin milliyetçilik ideolojisinin eleştirisini odağına aldığı dört müstakil makalesi bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Ağustos 1908 yılında kaleme alınan *Arap İhvânımıza Bir Nasihatimiz*, Eylül 1908 yılında yayımlanan *Arap İttihâd Kulübü*, Eylül 1912 yılında Sebülürreşâd'ın 212. sayısında yer alan *Hadîs-i Şerîf* ve 1914 yılında Sebülürreşâd'ın 293. sayısında yayımlanan *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* başlıklı makaleleridir. Bunlar arasında gerek hacim gerekse de etki alanı bakımından *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* öne çıkmaktadır. Babanzâde'nin bu makalelerde dile getirdiği temel yargı şu şekilde ifade edilebilir: Evrensel ve bütüncül bir din olarak İslâm, müminler arasında herhangi bir etnik veya ulusal ayırım gözetmeksizin birlik ve kardeşliği savunur; buna karşın milliyetçilik ise ulusal kimliği ve çıkarları ön plana çıkararak toplumsal bölünmelere yol açar. Bu nedenle milliyetçilik ya da onun ifadesiyle da'vâ-yı kavmiyyet, İslâm'ın evrensel değerlerine aykırıdır ve Müslümanların birliğini zedelemektedir.

Mezkûr makalelerine nazaran *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te daha sert bir dil ve üslubu tercih eden Babanzâde, eleştirilerini büyük ölçüde dinî terminolojiyle oluşturulan bir zeminden hareketle gerçekleştirmiştir. Ayrıca bu makalenin odak noktasına Türk milliyetçilerini yerleştiren Babanzâde, bu görüşü benimseyen insanları ise Halis Türkçü ve Türkçü İslâmcı olmak üzere iki temel sınıfa ayırmaktadır. *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet*'te Halis Türkçüler, İslâm'dan bağımsız yeni bir Türk milleti yaratma çabası içinde oldukları için sert bir şekilde eleştirilir. Ona göre bu grup, milliyetçiliği dinin önüne koyarak ümmet anlayışını zedelemekte ve İslâm'ın toplum üzerinde kurduğu birliği tehdit etmektedir. Türkçü İslâmcılar ise milliyetçilik ile İslâm'ı bir arada tutma çabasında oldukları için eleştirilir. Babanzâde bu grubun tutumunu tutarsız ve yanılıcı bulur; çünkü milliyetçilik ile İslâm'ın değerleri ve hedefleri birbirine zıt olup, aynı anda savunulmaları mümkün değildir. Ancak bu çerçevede ikna edilmeye çalışılan kesim, Türkçü İslâmcı kişilerdir. Bu seçkin tavır, milliyetçiliğe yönelik tutumunun giderek sertleştiğini göstermektedir; çünkü artık milliyetçiliği benimseyen bütün kesimler değil, yalnızca sınırlı bir grup muhatap alınmaktadır. Bu durum *Hadîs-i Şerîf* makalesinde ortaya çıkan "*bizden değildir*" ifadesinin bir devamı olarak değerlendirilebilir. Buna göre İslâmî çizgiden uzaklaşan milliyetçi kitle artık farklı grup olarak değerlendirilmekte ve ikna edilmeye veya kurtarılmaya değer olarak görülmemektedir. Babanzâde'nin bu yaklaşım biçimi, milliyetçilik ile İslâm arasında keskin bir ayrışmanın olduğunu göstermektedir. Nitekim bu durum, erken Cumhuriyet dönemi tarafından da tevarüs edilecek ve milliyetçilik seküler bir zeminde varlığını sürdürecektir.

Babanzâde'nin *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesinin yayımlandıktan hemen sonra dönemin aydınları tarafından ilgiyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Nitekim biraz sonra müstakil bir risale olarak yeniden neşredilmiş ve Türkçü ve İslâmcı görüşler arasında yeni bir tartışmanın zeminini oluşturmuştur. Bu ilginin nedenleri arasında Osmanlı'nın İslâmcı aydınlarının milliyetçilik ideolojisine yönelik duydukları rahatsızlık önemli bir yer kaplamakla birlikte, Türkçü aydınlar tarafından duyulan rahatsızlık da belirleyici olmuştur. Ayrıca bu esere yönelik ilgi II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı düşüncesinin sınırlarını aşarak Cumhuriyet dönemine kadar uzanmaktadır. Ancak bu ilgi alanı kaleme alındıktan yaklaşık yarım asır sonra görülmektedir. Çalışmada da ortaya çıktığı gibi *İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet* makalesi, 1963 yılında yeniden yayımlanmasından sonra farklı tarihlerde ve farklı yayın evleri tarafından neşredilmeye devam etmektedir. Türkçe yayın dünyasının gösterdiği bu ilgi, İslâmcı görüşleriyle temayüz etmiş Cumhuriyet dönemi aydınlarının milliyetçilik ideolojisine yönelik itirazlar için önemli bir kaynak görevi gördüğünü göstermektedir.

Son söz olarak, Babanzâde Ahmet Naim'in mezkûr makaleleri, milliyetçiliğin İslâm dünyasında yaygınlaşmasının

tehlikelerini vurgulayan önemli bir dinî ve felsefî eleştiriyi temsil etmektedir. Bu çalışmalarda Babanzâde, milliyetçiliği dinî temellerden yoksun, yabancı bir ideoloji olarak değerlendirir ve bu ideolojinin Müslüman toplumlar üzerindeki yıkıcı etkilerine dikkat çeker. Ayrıca onun çalışmaları geç Osmanlı'dan erken Cumhuriyet dönemine kadar uzanan milliyetçilik tartışmalarına önemli katkılar sağlamakta ve dinî düşüncenin milliyetçilik karşısındaki duruşunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, Babanzâde'nin bu eleştirileri, İslâm dünyasında ümmet bilincinin korunması gerektiği yönünde güçlü bir savunma olarak öne çıkmakta ve milliyetçilik ile İslâm arasındaki derin çelişkilere dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Babanzâde'nin söz konusu makaleleri, milliyetçiliğin eleştirilmesi ve ümmet bilincinin savunulması açısından bugün de önemli bir referans kaynağıdır.

Kaynaklar

- Ağaoğlu, A. (2014^a). Sâbık Trabzon Valisi Süleymân Nazîf Beyefendiye. (haz.) Mehmet Kaan Çalen-Halûk Kayıcı. Meşruiyetten Cumhuriyete: Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik içinde (ss. 276-282). İstanbul: Bilgeoğuz.
- Ağaoğlu, A. (2014^b). İslâm'da Dava-yı Milliyet. (haz.) İsmail Kara. Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler içinde. (c. I). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Aktar, C. (2008). Osmanlı Kozmopolitizminden Avrupa Kozmopolitizmine Giden Yolda Ulus Parantezi. (ed.) Tanıl Bora. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik içinde. (ss. 77-80). (c. IV). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alakel, M. (2011). İlk Dönem Cumhuriyet Türkiye'si Ulus İnşası Sürecinde Milliyetçilik ve Sivil-Etnik İkilemine Dair Teorik Tartışmalar. *Gazi Akademik Bakış*. (ss. 1-30). (c. V). (sy. 9).
- Alkan, M. Ö. (2004). İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim. (der.) Kemal H. Karpat. (çev.) Sönmez Taner. Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si içinde. (ss. 73-242). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aslan, S. (2022). Babanzâde Ahmed Naîm'in (1872-1934) Bilimler Sınıflandırmasında Felsefe ve Bilim'in Mahiyeti. Babanzâde Ahmed Naîm (Ailesi ve İlmi Kişiliği). (ed.) İbrahim Özcoşar-Ali Karakaş-Uğur Yiğiz-Mahsun Atsız. İstanbul: Divan Kitap. (ss. 325-343).
- Beyatlı, Y. K. (1986). Siyâsî ve Edebî Portreler. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.
- Bıçak, A. (2005). Tarih Düşüncesi IV: Tarih Metafizikleri. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bıçak, A. (2019). Tarih Felsefesi. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Bıçak, A. (Mart/2014). Tarih Bilgisi. *Kutadgubilig: Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*. (ss. 11-39). (sy. XXV).
- Çelen, M. K. (2020). Ahmet Ağaoğlu'nda İslâm ve Milliyetçilik İlişkisi. *Milliyetçilik Araştırmaları Dergisi*. (ss. 27-46). (c. II). (sy. II).
- Düzdağ, M. E. (1976). Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meselesi. İstanbul: Cihad Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak. (haz.) İbrahim Kutluk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hansu, H. (2007). Secdede Biten Bir Ömür: Babanzâde Ahmet Naim. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Hülür, H.- Akça, G. (2007). İmparatorluktan Cumhuriyete Siyasal Bütünlük ve Ulusalçılık Söylemi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (ss. 311-335). (sy. XXII).
- Kara, İ. (2014). Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler/Kişiler. (c. I). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2018). İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet'in Esas Meselesi Ne İdi?. (ed.) M. Cüneyt Kaya-İsmail Kara. Babanzâde Ahmet Naim Hayatı-Eserleri-Fikirleri içinde. (ss. 191-215). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Keskintaş, O. (2020). II. Meşrutiyet Döneminde İslamcıların Milliyetçilik Tartışması: Babanzade Ahmet Naim Örneği. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (ss. 143-159). (c. VIII).
- Kur'an'ı Kerim Meâli. (2011). haz. Halil Altuntaş; Muzaffer Şahin, Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı Yayınları.
- Mardin, Ş. (1990). Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler 1. der. Mümtazer Türköne-Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nafiz, S. (2014). Cengiz Hastalığı. (haz.) Mehmet Kaan Çalen-Halûk Kayıcı. Meşruiyetten Cumhuriyete: Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik içinde. (ss. 283-284). İstanbul: Bilgeoğuz.
- Naim, B. A. (1912). Hadîs-i Şerîf. (yay. haz.) İskender Türe. *Sebilürreşâd*. (ss. 65-67). (c. IX). (sy. 212). İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları Dizisi.

- Naim, B. A. (1914). İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet. (yay. haz.) İskender Türe. *Sebülürreşâd*. (ss. 112-125). (c. XII). (sy. 293). İstanbul: Bağcılar Belediyesi Kültür Yayınları Dizisi.
- Naim, B. A. (1963). İslâm Irkçılığı Menetmiştir. (neş.) Abdullah Işıklar. İstanbul: Sönmez Matbaası.
- Naim, B. A. (1979). İslâm Irkçılığı Menetmiştir. (neş.) Ömer Lütü Zararsız. Ankara: İkbal Yayınları.
- Naim, B. A. (2005). İslâm Irkçılığı Menetmiştir. (neş.) Abdullah Işıklar. İstanbul: İhvan Neşriyat.
- Naim, B. A. (2013^c). İslâm'da Kavmiyetçilik Yoktur. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- Naim, B. A. (2013^d). İslâm'da Dava-yı Kavmiyyet. İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Naim, B. A. (2018^a). Arap İhvânımıza Bir Nasihatımız. (ed.) M. Cüneyt Kaya-İsmail Kara. Babanzâde Ahmet Naim Hayatı-Eserleri-Fikirleri içinde. (ss. 343-345). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Naim, B. A. (2018^b). Arap İttihâd Kulübü. (ed.) M. Cüneyt Kaya-İsmail Kara. Babanzâde Ahmet Naim Hayatı-Eserleri-Fikirleri içinde. (ss. 346-351). İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.
- Naim, B. A. (hicri 1332). İslâm'da Da'vâ-yı Kavmiyyet. İstanbul: Tevsî'-i Tıbaat Matbaası.
- Özden, H. Ö. (2022). Yahya Kemal Beyatlı ve Babanzade Ahmet Naim Bey Çekişmesi. *Söğüt*. (ss. 24-30). (sy. XVIII).
- Tol Göktürk, E. D. (2008). 1919-1923 Dönemi Türk Milliyetçilikleri, (ed.) Tanıl Bora. Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Milliyetçilik içinde. (ss. 103-116). (c. IV). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yazar Katkıları: Fikir-%100; Tasarım-%100; Denetleme-%100; Kaynaklar-%100; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi %100; Analiz ve/ veya Yorum-%100; Literatür Taraması- %100; Yazıyı Yazan-%100; Eleştirel İnceleme-%100

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Etik Kurul Belgesi: -

Author Contributions: Concept - %100; Design- %100; Supervision- %100; Resources- %100; Data Collection and/or Processing- %100; Analysis and/or Interpretation- %100; Literature Search- %100; Writing Manuscript- %100; Critical Review- %100

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Ethics Committee Approval: -